

и топлата са написани и останалите три рецензии за „Фред или пролетта“ от Стефан Продев; за „Морето е на всички“ от Борис Априлов и за „Дъждовният месец юли“ от Никола Тихолов. Така, ангажирайки името си на утвърден критик, Молхов до голяма степен съкращава пътя между читателя и младия творец, привлича върху него вниманието на литературната общественост. В този смисъл включването на рецензии в сборник е не само оправдано, но неосъмнено върши и полезна работа.

Книгата на Яко Молхов е нестройна, без строго определен център; очеркът за Димов до голяма степен стои откъснат и не хар-

монира с останалите материали; а прегледът на романа през 1960 година на места е доста бегъл и констативен. Ала общото впечатление от книгата е положително. Яко Молхов се разкрива като интересен критик. Той пише с лекота, умее не само да оцени и акцентува, да поощри и изведе на преден план всичко онова, което притежава естетическа стойност, но и да разкритикува остро и аргументирано. Книгата е написана с верен усет към съвременните проблеми, а това е най-голямото й достойнство. Тя е един добър пример за оперативна критика.

Драган Ничев

ОЩЕ ВЕДНЪЖ ЗА БЪЛГАРО-СРЪБСКИТЕ ЛИТЕРАТУРНИ ВЗАИМООТНОШЕНИЯ ПРЕЗ XIX ВЕК

В книжка 2 на сп. „Литературна мисъл“ е отпечатана статията на В. Смоховска и Б. Ничев „За българо-сръбските литературни отношения и по някои въпроси на сравнителното литературознание“. Всъщност тя е замислена и осъществена като рецензия за моята книга „Българо-сръбски литературни взаимоотношения през XIX век (до Освобождението)“. В нея не е поставен специално и не е разрешен нито един въпрос на сравнителното литературознание върху материал от нашата или друга национална литература, макар че още в самото й начало са казани няколко думи за „най-хубавите и ползотворни прояви на дружба и приятелство между балканските народи“. Ето защо тук няма да се спирам на проблемата за сравнителното литературознание — една твърде важна проблема, която не може и не бива да бъде разрешавана инцидентно. Тази област от съвременната литературна наука привлича вниманието на все по-голям брой специалисти в Съветския съюз, Чехословакия, Полша, Югославия, у нас и другаде. Желателно е и на страниците на сп. „Литературна мисъл“ да се явят подобни статии, да се поведе творчески разговор по принципните и така сложни въпроси на сравнителното литературознание. По такъв начин ще се пресече и пътят на неопозволеното представяне като оригинална теза на вече известни в науката становища или пък на недостатъчно проверени и съзнателни мисли.

Всяка книга може да бъде разглеждана от най-различни позиции и в нея могат да се намерят сполучливо написани страници, приемливи решения или пък констатации,

които не отговарят на определени изисквания. Дори и с положителните си страни често тя подсказва нови възможности, насочва специализирания читател към нови моменти в изследваната проблема, които преди това не са били забелязани. Може даже в дадена книга да преобладават несполучливите решения, но и в този случай научната критика е задължена да противостои на тях аргументирано, за да допринесе максимално за по-цялостното изясняване на един или друг въпрос, да изхожда от задачите, които си е поставил нейният автор. И когато така се подходи, стават напълно неуместни каквито и да било подмятания, груби епитети и пр., които по неизбежност подменят анализа със субективни предпочитания и квалификации. А за съжаление, тъкмо така се е получило със статията на В. Смоховска и Б. Ничев.

Убеден, че и най-драстичните епитети нямат в науката никаква доказателствена стойност и не допринасят за изясняването на дадена проблема, аз ще избягна тяхната употреба. Далече съм от мисълта, че в моята книга не могат да се намерят фактически или грешки от методологическо естество, или пък някоя не съвсем ясни формулировки. Така например при съкращаването на ръкописа в нея се промъкнаха отделни фактически грешки, които останаха незабелязани до отпечатването й, но те веднага бяха посочени от други рецензенти. В книгата ми има и нерешени, само поставени въпроси, по които продължавам да работя, защото тяхното осветляване е пряко свързано с отделни моменти в българо-гръцките, българо-руските или българо-

немските литературни и културни отношения и прибързаното им решаване е просто вредно. Печалното обаче е в това, че и при най-доброто желание от моя страна, при разрешаването на тези въпроси не бих могъл да се възползувам с нищо от статията на В. Смоховска и Б. Ничев, защото, както ще стане ясно след малко, тя е изпълнена с много неверни констатации за самата книга и преди всичко за българо-сръбските литературни взаимоотношения през Възраждането.

*

След тези встъпителни думи ще се спра последователно на основните възражения в статията на В. Смоховска и Б. Ничев. Съзнателно казвам „основните“, защото заблудите и неистините в тази статия са толкова много, че подробното им установяване и аргументираното им оборване тук изисква повече място и време.

Още в самото начало на статията си двамата автори декларират една от отличителните особености на своя метод: откъслечно цитиране на отделни мисли и фрази, настрапване на свои лични предпочитания, премълчаване на ония намерения и цели, от които съм се ръководил при написването на книгата. Те се дразнят например от казаното в предговора, че в сравнение с досегашните изследвания в тази област трудът ми представя „по-системно и по-пълно богатите литературни взаимоотношения между българи и сърби през XIX век — до Освобождението“. И като загатват само за направеното от мен пояснение (пак в предговора), че в книгата си няма да говоря специално за делото на Неофит Бозвели, Вук Караджич и Георги Раковски, те се опитват да внушат на читателя две неща: Тези възрожденски книжовници не могли да бъдат изключени от един „цялостен“ труд за българо-сръбските литературни отношения през Възраждането (а такива били моите претенции), че за тях аз се отказвам да говоря само поради липсата „на нови, открити от мен факти и материали“. И тези „недопустими пропуски“ ни сблъсквали „с една постановка на третиранията тема, която буди сериозни методически възражения“. Но дали всъщност това е така? Какво точно е казано в предговора? На стр. 15 всеки може да прочете онова, което е останало незабелязано от иначе внимателния поглед на двамата критици, а именно: „Този труд не представлява пълен, изчерпателен преглед (к. м.) на българо-сръбските литературни взаимоотношения през Възраждането. В него обстойно са разгледани само ония въпроси, които засягат техните най-съществени прояви и резултати.

В плана на предлагания труд не се предвижда да бъдат разгледани с п е ц и а л н о (к. м.) ония моменти от книжовното дело на Неофит Бозвели, които разкриват влиянието на гръцката и сръбската литература, защото всичко важно е вече установено в добре аргументираната студия на Иван Шишманов „Неофит Бозвели. Изворите на „Мати Болгария“. Не ще ни занимава тук п о д р о б н о (к. м.) и дейността на Георги Раковски в Нови Сад и Белград, която има п р е д и м н о политически характер — българският революционер основава в сръбската столица първата българска легия, поддържа близки връзки със сръбски политически дейци, създава планове за националното освобождение на българския народ и пр. . . . Не са издирени досега никакви съществени факти, които да свързват тематично или идейно поетичното творчество на Раковски със сръбската литература.“

Вместо да цитират точно този пасаж или да се съобразят с него и определено да кажат дали наистина разгледаните в труда въпроси „засягат най-съществените прояви и резултати на българо-сръбските литературни взаимоотношения през Възраждането“ и дали наистина дейността на Раковски в Сърбия има „предимно политически характер“, с което биха създали основа за творчески разговор, авторите на изложението са предпочели нещо друго. Те например без стеснение заявяват: „В нашето литературознание отдавна е изказано мнение, че поемата на Петър Петрович Негош „Горски венец“ е повлияла (к. м.) върху оформянето на някои (кои?) страни от „Горски пътник“ на Раковски. Не само близостта на заглавията, но и общата диалогична форма са дали основание на някои автори (кажете поне кои!) да изкажат предположение за влиянието (к. м.) на Негош върху Раковски. Това (кое?) е едно мнение, което изследователят на българо-сръбските литературни отношения в никакъв случай не може да отхвърли, както е сторил това Конев. Той трябва да го подкрепи или отхвърли.“

Когато специалистът се замисли малко повече върху тези констатации и съвети, той недоумява дали те наистина заслужават внимание и дали могат да бъдат предмет на научен разговор. Защото В. Смоховска и Б. Ничев не познават съответните твърдения и не са били в състояние даже да посочат имената на ония наши литературоведи, които са си сложили името под тях, камо ли да се отнесат критично към доказателствата им. Не се интересувам от гледището им по този частен въпрос, защото съм напълно убеден, че именно те нямат свое мнение, щом не са го аргументирано изложили, а са се задоволили с най-

общото изтъкване на „близостта на заглавията. . . , диалогичната форма на поемите, както и известни други (кои?) факти от този род“. Ще кажа веднага, че моето становище е достатъчно ясно изразено с цитираната вече мисъл: „Не са издирени никакви съществени факти, които да свързват тематично или идейно поетичното творчество на Раковски със сръбската литература“.

Ето по този и само по този повод аз говоря за липса на нови, по-убедителни от известните вече факти, защото, според дълбоко ми убеждение, изказаното предположение за връзката на „Горски пътник“ с поемата на Негош е несъстоятелно и трябва да го отмина, без да се спирам на него. Що се отнася до „близостта на заглавията“, до „диалогичната форма на поемите“ и до „други известни факти от този род“, може да се кажат повече неща, за да се види, че подобни чисто външни признаци (толкова много на брой!) нямат в случая никакво съществено значение и далеч не са аргумент за сигурно изпитано влияние. Друг е въпросът за ролята на тези две произведения в българската и сръбската литература, за условията, при които те се появяват, за типологическата близост или отлика помежду им.

Случаят с Неофит Бозвели е малко различен от случая с Раковски. Връзките му с някои произведения на сръбската литература не са разглеждани в книгата ми, ала тя е съобразена с най-важните изводи, които произтичат от тези връзки. Защото по своето съдържание те не се отличават от връзките на почти всички по-видни български възрожденски книжовници от първата половина на миналия век, за които малко се е говорило. И ако аз съм се позовал на изследването на Иван Шишманов, което не е нито библиографска рядкост, нито пък забравено, искам съм само едно: да избягна ненужни повторения.

Такъв характер има и възражението за Караджич. Прави впечатление, че авторите на статията не са забелязали бележка 2 на стр. 37, която изрично пояснява, че интересите на Вук Караджич към българите и заслугите му за нашето културно развитие през Възраждането разглеждам по-подробно в студията си „Вук Караджич и българите“, която е под печат. Единият от рецензентите знае колко по-специален е този въпрос, знае, че той засяга предимно културните отношения, а не литературните, макар в оная ранна епоха да е трудно разграничаването им. Както е известно, Вук Караджич в публикацията си „Додатак к Санктпетербургским сравнителным реченицима. . . “ обнародва български народни песни и първия опит за българска граматика. След 1821 г. той е в контакт с български

възрожденски дейци, интересува се от развитието на българската култура и едва след Кримската война въздействува на някои наши фолклористи. Вече разполагаме с много повече факти за преките или косвени връзки на сръбския фолклорист с българската възрожденска действителност, за приноса му в българо-сръбската взаимност. Включването на тези специални въпроси в плана на моя труд беше свързано с неизбежното му разводняване и това съображение ми наложи да ги разгледам в отделна студия. Вместо да го отхвърлят или коригират, те заявяват, че Караджич бил изваден от системата на българо-сръбските отношения поради „липса на нови факти“, а тъкмо тези нови и непознати на рецензентите факти ме насочиха към посоченото вече решение.

В неправилна светлина е представено и едно друго твърдение в книгата ми, което и сега считам за вярно. Като говоря за някои отличителни особености на българо-сръбските литературни взаимоотношения през Възраждането, на стр. 13 казвам и следното: „Авторите на повечето от публикуваните изследвания разглеждат българо-сръбските литературни връзки в миналото не като взаимоотношения между две близки по идеи и задачи литератури, а главно като влияние на сръбската върху българската литература. . . В нашия случай не се касае до отношения между една какъшняла в развитието си литература (каквата е българската) и друга напреднала (каквата например е руската художествена литература). При това много от проявите на отношенията засягат както българската, така и сръбската литература“, — една особеност, която през XIX век наблюдаваме в отношенията на нашата литература с малко други национални литератури.

И всеки, който поне отчасти е запознат със спецификата на разглежданите взаимоотношения, ще се съгласи, че те се отличават значително от българо-руските или българо-гръцките литературни връзки. През периода, за който става дума, руската литература оказва у нас много по-силно и трайно въздействие, други са и проявите на отношенията между нашата и руската литература. Това съм казал, това твърдя и сега, без с нищо да подценявам онова положително въздействие, което е упражнила сръбската литература и което не е изследвано във високите прояви и резултати. Вместо да отхвърлят тази истина или да изкажат свои съображения по въпроса двамата автори поднасят на читателя едно съвсем произволно обобщение: „В желанието си на всяка цена да опровергае Боян Пенев и ония, които са работили преди него в тая област, той (Конев, б. м.) се стреми да докаже, че щом като двете литератури са равноправни. . . , следователно те се намират и на еднакво равнище

на развитие, а това значи, че взаимно си влияят една друга през целия XIX век. Това е една съвсем абстрактна, формално-логическа конструкция."

Но интересно: Къде в моята книга е написано, че българската и сръбската литература през миналия век са равноправни в смисъл на равностойни? Вярно е, че на едно място (стр. 40) употребявам термина „равноправни“, но от самия текст се разбира, че с него съм искал да характеризирам една от особеностите на самите отношения, а не да изравня двете литератури. И това съм направил съвсем съзнателно, защото в българо-сръбските отношения намират ярък израз именно взаимността и равноправието на двата народа. Прочетем ли обаче ония статии и брошури, писани у нас и в Югославия преди Девети септември, в които главно място заема въпросът какво сме дали ние на българите и обратно какво сме дали ние на сърбите (една безплодна и пакоствна разпра), ще можем лесно да разберем как е бил изкористван вътрешният смисъл на тези отношения.

Всъщност как в книгата ми гласи тази „абстрактна, формално-логическа конструкция"? Ето какво се казва на стр. 52 за „исторически неправилно представеното развитие на сръбската литература“, за нейното „подценяване“ във връзка с българската литература през същия период: „До освобождаването на България от турско робство сръбската литература, използвайки по-благоприятните условия на свободна Сърбия, има значителни постижения в областта на поезията, драмата и художествената белетристика. В началото с произведения, в които намират израз идеите на възрожденската епоха, с преводни и посърбени творби на други национални литератури, сръбската литература постепенно си създава свои нови традиции, които я свързват още по-здраво с освободителната борба на сръбския народ, с неговите прогресивни мечти и идеали, с големите постижения на световната литература. Освен Доситей Обрадович и Вук Караджич особено популярни сред своя народ са представителите на сръбския романтизъм Бранко Радичевич, Петър Петрович Негош, Йован Йованович Змай, Джура Якшич, известният драмописец Йован Стерия Попович, някои представители на сръбския сантиментализъм и много „радетели на сръбската книжнина“ — автори на забавни и литературни календари. . . Постигнатите резултати свидетелствуват за характера на извършващите се в сръбската литература процеси, сродни или противоположни по своята същност.“ Подобни констатации за несъмнено по-голямата развитост на сръбската литература през първата половина на миналия век читателят ще

намери в предговора, в заключението и в почти всяка отделна глава на книгата. „Ние трябва да държим сметка, четем на стр. 10, че развитието на българската и на сръбската художествена литература се осъществява върху основата на специфичните условия в двете страни и са отражение на конкретната историческа действителност в България и Сърбия.“ „Още в средата на 18 век, се казва на стр. 124—125, във Войводина се формират — отначало стихийно, а по-късно организирано театрални трупи. . . От всички жанрове в нашата възрожденска литература драмата се налага сравнително по-късно.“ Нужно е да се прочете също направеният на стр. 145—150 преглед на сръбската художествена проза до 60-те години на миналия век, казаното малко преди това за сръбската литературна критика през същия период и написаното за книгоиздаването в Сърбия.

Съвсем очевидно е, че развитието на сръбската литература нито е подценено, нито пък е изравнено с българската литература, напротив, то е съобразено именно със „специфичните условия в двете страни“. И аз не бих се спирал изобщо на съдържащите се в тази част от рецензията обвинеия и всевъзможни произволни констатации, ако в случая не съзирам нещо по-съществено. Застанали на такава нестабилна позиция, двамата рецензенти упорито настояват да приема формулировката на Боян Пенев, който, „без да бъде марксист в своите синтетични очерци здраво свързал българо-сръбските литературни отношения с историческото битие на двата братски народа“. Той именно казал: „Сърбите се пробуждат по-рано от нас“ и изтъкнал „множество благоприятни условия: те не са били унгетявани тъй силно политически и духовно, както българите, не са били така изолирани от външния свят, били са в непосредствено съседство със зъпадната култура и руското влияние е стигнало по-рано до тях“.

Не зная доколко точно е формулирана цитираната мисъл на Боян Пенев „Сърбите са се пробудили по-рано от нас“, но трябва да се подчертае, че някой от неговите констатации са напълно верни и те с нищо не противоречат на онова, което е казано и в разглежданата книга. Тук обаче трябва да прибавя и още нещо: Изтъквайки обективно по-голямата развитост на сръбската литература през определен исторически период, в един труд за взаимоотношенията не бива да се подценява развитието на българската литература, което се извършва при твърде специфични условия. Дейци като Паисий Хилендарски, Софроний Врачански, Неофит Рилски, Райно Попович, Емануил Васкидович, Василий Априлов, Найдено Геров, Добри Чинтулов и Петко Славейков, които се изявяват през втората половина

на XVIII и първата половина на XIX век, в много отношения не отстъпат на създателите на новата сръбска литература, без да са еднакви с тях. Ранното пробуждане на българите е също несъмнен факт, с който трябва да се съобразяваме, ако искаме да бъдем верни на историческата истина. И ако въпреки това ранно пробуждане на българите формирането на новата българска литература се забавя и нейното пристъствие в Сърбия през първата половина на XIX в. не е така ярко изразено и значително по резултата си, както въздействието на сръбската литература у нас, причините за това имат по-дълбок характер. Големият брой произведения, останали в ръкопис; дейността на ония наши книжовници, за които Б. Ангелов говори в книгата си „Съвременници на Паисий“, показват убедително, че на нашето литературно развитие тогава не са били съвсем непознати и чужди някои от формите, характерни за сръбската литература от края на XVIII и първата половина на миналия век, както погрешно мислят В. Смоховска и Б. Ничев, заставайки безусловно зад всичко в горния цитат на Б. Пенев. За какво например говори сравнително ранната поява на Софрониевото „Житие“? Известно е, че поради обективни причини тези произведения не можаха да бъдат своевременно отпечатани, останаха в ръкопис и не упражниха активно въздействие върху литературния процес, а само върху отделни и то твърде малко на брой книжовници. Формите, макар и познати, останаха, така да се каже, неизявени за определен период. Тук именно се сблъскаме с едно своеобразие, което в нашата литературна история още не е достатъчно изяснено и не случайно в изследвания за взаимоотношенията, специално за българо-сръбските, често даваме предимство на стари гледища. Като съм имал предвид всичко това, в книгата си пиша и следното: „Софроний е крупен и много продуктивен възрожденски писател от типа на Доситей Обрадович. Той е не само вещ преводач и компилатор, но и оригинален мислител, свързан тясно с нашата действителност, запознат сравнително добре с културните постижения на други народи. Но липсата на родни печатници, на традиции в книгоиздаването го лишават от възможността да издаде трудове си, което се отразява безспорно неблагоприятно върху идейно-политическото и литературното развитие на съвременниците му.“ Естествено при друг случай бих изяснил това своеобразие и бих се впуснал в анализ на оная ранна литературна епоха, истината за която е много по-сложна, отколкото си я представят двамата рецензенти.

Боян Пенев има определени заслуги за изясняването на някои въпроси на българо-сръбските културни и литературни отношения през Възраждането и това е подчертано

в книгата ми. Но в неговата „История на новата българска литература“ често срещаме и такива въпроси, които не са получили правилно осветление. И тази констатация няма защо да събужда толкова много емоции у В. Смоховска и Б. Ничев. В тази област Б. Пенев почти не е предприемал специални проучвания, по необходимост се е позовавал на чужди автори; сравнително по-сполучлива е студията му „Доситей Обрадович у нас“, която е резултат на самостоятелни издирвания. Изхождайки от това, че „сърбите се пробуждат по-рано“, той по принцип навсякъде говори за сръбско влияние върху българската литература, а в отделни моменти пък напълно отрича това влияние. Случаят с дейността на Любен Каравелов в Сърбия е по-специален и оценката му на тази дейност съвсем не ни дава основание да твърдим, че той здраво е свързал българо-сръбските отношения с битието на двата народа“, че всички негови констатации са валидни и днес. Делото на Боян Пенев е достатъчно значително, за да се нуждае от такъв род защита. Нужно е обаче да поясня, че видният наш литературен историк не изтъква „първ влиянието на българската литература върху сръбската чрез Любен Каравелов в края на 60-те години на миналия век“. Истината е, че и в това отношение Боян Пенев не е имал свои проучвания, позовавал се е на чужди автори и така на съответни места в историята му са се промъкнали много неверни констатации както за Каравелов, така и за сръбската литература. Всеки образован човек знае, че далеч преди него в една или друга степен Каравеловият принос в сръбската литература е бил признаван и оценяван от Светозар Маркович, Пера Тодорович, Йован Скерлич, Тодор Маркович, Димитър Маринов, Захари Стоянов, Никола Сукнаров и много други, на които Б. Пенев постоянно се позовава. Естествено той изтъква Каравеловият принос в сръбската художествена литература, но върху основата на една непълна и неточна представа за състоянието и постиженията на сръбската реалистична повест. Не са приемливи днес и някои от оценките му на Каравеловите повести на сръбски език. Правилно той оценява обществената активност на Каравелов сред сръбската Омладина, която изследва подробно, но това е друг въпрос.

Двамата автори на статията подчертават, че Б. Пенев, „без да бъде марксист, здраво свързал българо-сръбските литературни отношения с историческото битие на двата братски народа“ и с цел да покажат колко аз съм далеч от тази истина, твърдят с явна преднамереност: „Усилията на автора (на Конев, б. м.) да представи двете литератури като „равноправни“ (видяхме, че подобни усилия не съм и полагал, б. м.) за-

криват от погледа му основните (к. м.) въпроси на българо-сръбските литературни отношения през вековете, а именно: защо през Средновековието българската литература повече дава на сръбската, а през XVIII и първата половина на XIX век повече получава. Самият факт, че В. Смоховска и Б. Ничев наричат тези въпроси „основни въпроси на българо-сръбските литературни отношения през вековете“ ги представя в твърде неблагоприятно положение на изследвачи, които не познават същността на българо-сръбските отношения и говорят за тях по внушение на набързо прочетени статии и студии. Но да отговоря. Преди всичко самият въпрос не е формулиран правилно и свежда съответните прояви на взаимоотношения между българите и сърбите до обикновеното даване и вземане, което — в каквато и „нова“ концепция да го включваш — звучи по старому. Аз съм посочил защо сръбската литература упражнява по-силно въздействие върху българската, но любимите съм да знам къде Б. Пенев разкрива и обобщава влиянието на българската литература „през вековете“ върху сръбската? Голяма е нуждата от едно съвременно изследване на българо-сръбските литературни и културни отношения през Средновековието, което непременно ще коригира някои досегашни твърдения и ще ни покаже в по-чист вид научната истина за тях. Тогава именно ще се види, че и през този далечен период българо-сръбските отношения имат по-друга характеристика и много по-богато съдържание, чието изясняване никак не предполага отговор само на така формулирания „основен въпрос“.

Някак с учудване В. Смоховска и Б. Ничев посрещат твърдението, че българската и сръбската литература си влияят взаимно през целия XIX в., което било невъзможно, защото тези литератури не се намирали на еднаква степен на развитие. В книгата си аз не съм се изразил така, но нима взаимното влияние между две литератури не е възможно и тогава, когато те имат различна степен на развитие? Не е възможно еднаквото влияние, но самото влияние не е изключено и при подобни случаи, стига да са налице необходимите за това условия. И въпросът стои така: Можем ли да говорим за известно проникване и въздействие на българската литература от първата половина на миналия век в Сърбия при положение, че сръбската литература тогава е била по-развита? Според мен, в пълно съгласие с историческата истина можем да говорим за известно влияние на нашата възрожденска литература в Сърбия и през първата половина на миналия век, което естествено не съответствува на влиянието на сръбската литература тогава върху българската, нито пък на въздействието,

което Каравелов и Ботев упражняват по-късно. Първата глава от книгата ми „Книжовен обмен между българи и сърби“ цели именно да даде представа и за тази особеност на българо-сръбските взаимоотношения през Възраждането. Като говоря за проникването на български книги в Сърбия обаче аз не съм имал никакво намерение да изравнявам нашата литература със сръбската. С твърдението си, че при тогавашните условия „тези книги нямат и не са могли да имат онова пряко и действено значение за развитието на сръбската литература, каквото имат за развитието на нашата литература много сръбски книги и особено съчиненията на Доситей Обрадович“ не съм признал „несъстоятелността на своята абстрактна позиция“, а само съм останал верен на една истина, именно: реалността на сръбското влияние у нас, упражнявано и чрез книжовния обмен, несъмнеността на факта, че „оттогава започва и усвояването на българската литература в Сърбия, което по-късно придобива по-конкретен израз“ (стр. 40). Ако всички произведения на българската литература от оная ранна епоха са били съвременно отпечатани, може би днес сякаш да имаме материал за по-други обобщения и нямаше да изтъкваме само „общественото въздействие“, което разпространяваните в Сърбия български книги са „оказвали върху сръбския просветен читател, почувствувал в тях демократичния дух на една нова славянска литература“. В. Смоховска и Б. Ничев не казват нищо конкретно за това въздействие, не си поставят за цел да открият други негови елементи. Но при известните днес факти ще допуснем съществена грешка, ако в изследванията си за българо-сръбските литературни и културни отношения отменим популярността на българските книги в Сърбия, присъствието им в сръбския културен живот.

*

Да се спрем на „един друг недостатък, твърде значителен от методологическо гледище. Това е едно съзнателно и неправилно стесняване (как ли би изглеждало правилното стесняване!) кръга на сравнителното изучаване на литературните взаимоотношения. Всъщност авторът (Конев, б. м.) почти напълно е изключил въпросите на типологическата близост между двете разглеждани литератури“. Този бележка ми дава възможност да засегна един по-специален и твърде важен въпрос. Типологическата близост между двете литератури е само изтъкната в книгата ми, без да бъде специално разглеждана, защото в този случай съм се ориентирал преди всичко към установяване на контактите и отношенията между двете литератури през определен исторически пе-

рност. Ако са изхождали от тази цел на изследването, достатъчно ясно посочена, двамата автори трябваше да се съгласят, че не е било нужно типологическата близост между двете литератури да бъде подробно изяснявана. Типологическата близост и контактните отношения между две и повече литератури взаимно се обуславят и допълват, могат да бъдат разглеждани едновременно като две страни на един и същи процес. Но често те се и разграничават, защото не са съвсем еднакви причините, които ги пораждат. Не са малко случаите, когато между две литератури съществува типологическа близост, но липсват прояви на контактните отношения между тях (връзка между двама писатели, използване на отделни произведения, изяснение на театрални представления и още толкова много възможности за подобно съприкосновение). Това е достатъчно основание и за друг подход към двете страни на взаимоотношенията. Препоръчаното едновременно разглеждане на тези две страни не е и не може да бъде абсолютно задължително за всички случаи. Докато в едно проучване за типологическата близост проявите на контактните отношения не са най-главният момент и могат да бъдат само загатнати или предполагами, а понякога и по-широко застъпени, в изследване като разглежданата книга те по необходимост заемат централно място. В съгласие с това разбиране, което говори за ясна концепция по въпроса, така много отричана в статията на В. Смоховска и Б. Ничев — на стр. 14 от книгата ми е казано: „Въпреки че съществува известна успоредност в развитието на сентиментализма, романтизма и реализма в двете южнославянски литератури, тази паралелност не всякога може да бъде изяснявана като проява на взаимоотношения. Реализмът в българската и сръбската литература например възниква през втората половина на миналия век, но нито творчеството на сръбския писател-реалист Яков Игњатович оказва никакво въздействие върху Васил Друмев, Илия Блъсков и Любен Каравелов, нито пък повестите на българските писатели влияят на Игњатович, макар че художествената проза у нас и в Сърбия в немалко случаи третира сходни социални проблеми“, че изпълнява сходна идейно-естетическа и обществена роля.

... Ако Любен Каравелов не бе се установил за известно време в Белград и Нови Сад и не бе написал там своите социални повести, „въпреки несъмнената (типологическа) близост между реалистичните направления в двете литератури през 60-те и 70-те години, не би се стигнало до конкретни и така богати прояви на взаимоотношения в областта на художествената проза“.

Случаи на типологическо сходство имаме например с поезията на Бранко Радичевич

и Добри Чинтулов, с историографските трудове от началото на века, с развитието на художествената проза и пр., но те могат и трябва да бъдат разглеждани в един друг план.

Всичко това е достатъчно ясно, ала двамата автори вмъкват в реценцията си въпроса за типологическите изследвания и непрекъснато ми приписват недостатъци от всевъзможно естество. „Впрочем — заявяват те — авторът сам е почувствувал не само ограничеността, но и неудържимостта(!) на своята позиция, защото към края на книгата си, макар и само веднъж (в паралела между Каравелов и Яков Игњатович) е бил принуден да прибегне към типологическо сравнение. Но и то, вече по други причини. . . не дало резултат“. Б. Ничев много обича закономерните въпроси, просто има слабост към тях и често се сили да смае нас — „безкрилите фактографи“. Още след отпечатването на книгата, в съгласие с току-що цитираната мисъл, той зададе следния „закономерен“ по негово мнение и твърде безсмислен по мое убеждение въпрос: „Защо на никой от изследователите на сръбския реализъм досега не е хрумнало да направи подобен паралел? Очевидно защото става дума за съвсем различни писатели, израснали при различни условия и отразяващи различна (обърнете внимание на това, б. м.) действителност, обстоятелство, за което Конев не държи сметка“. И кое по-конкретно е това обстоятелство? На едно място в книгата си казвам, че като писател Яков Игњатович не е познавал добре сръбския живот, не е бил тясно свързан със сръбската действителност, поради което творчеството му не дава представа за сложните социални противоречия в тогавашното сръбско общество. Прочели това, В. Смоховска и Б. Ничев бързат да заявят с насмешка: „Не е свързан, разбира се, че не е свързан. И как би могъл да бъде свързан, след като Яков Игњатович не е живял в Сърбия (к. м. — не е вярно, известно време Игњатович е живял в Белград, винаги е поддържала връзка със сръбски писатели и общественици „отсам Дунав“, но това не е важно), а в Австро-Унгария, и не познава действителността, с която авторът така упорито измерва неговите произведения. . . И Каравелов, и Яков Игњатович не описват една и съща действителност“ (к. м.) Каравелов — поясняват те — описва „живота в Белград, а романите на Яков Игњатович пресъздават действителността във Войводина, в Сент Андрея и в Пеща, която съществено се различава от сръбската“. Ще спрем дотук, а след малко ще се запознаем с констатациите им за действителността във Войводина.

Ще трябва да повторя, че и в този случай (паралела между Каравелов и Яков Игњатович)

тович) аз не съм имал намерение да прибягвам до „типологическо сравнение“, подобно да изследвам типологическата близост и отлика между двете литератури. Спрял съм се върху развитието на сръбската повест до Каравелов, за да коригирам една погрешна представа у нас за нейното състояние и една неточност в някои югославски изследвания за приноса на Каравелов. Двамата рецензенти умишлено избягват тези и други подобни места в книгата, защото вече са разбрали, че не са в състояние да поддържат така популярното твърдение на Б. Пенев, Г. Константинов и др., „че сръбската белетристика до Каравелов е твърде бедна“ или „твърде слаба, лишена от оригиналност“, което е все едно. Без да се спрат на направения в тази част на книгата преглед на състоянието на сръбската повест, те, както виждаме, поставят своя „закономерен“ въпрос: Защо на никой от изследователите на сръбския реализъм досега не е хрумвало да направи подобен паралел?

Всъщност, този въпрос никак не е закономерен, защото съпоставката между двама писатели е напълно оправдана и в случаите, когато преди не е била предмет на внимание. Далече съм от намерението да обогатявам знанията им, но съм длъжен да им кажа нещо съвсем сигурно и твърде важно: Прочетете статиите на Светозар Маркович и Светислав Вулович, прегледайте тогавашния сръбски периодичен печат и вне ще се убедите в собствената си неинформираност. Направите ли това, то сигурно в един от броевете на в. „Исток“ ще намерите статия, в която се казва: „Любен Каравелов единствен от всички наши романисти след първия истински белетрист Яков Игњатович отиде по-напред от него. В своята повест „Крива ли е съдбата?“ той надмина и самия Яков Игњатович“. Не се отличава по същество и подходът на Тодор Маркович — автор на най-сполучливата и вдъхновено написана статия за литературното дело на Каравелов в Сърбия. И той е смятал, че „за да се разбере значението на Каравеловата поява в сръбската повест, необходимо е да се знае какво са представлявали тогава сръбските романи и повести“. Разбира се, направената в тези случаи съпоставка не е подробна и пълна, но обобщенията на съответните автори са плод на един предварителен и задълбочен паралел. Специално за Яков Игњатович и действителността, която той изобразява, Светозар Маркович е изказал твърде правдиви мисли, които са цитирани в книгата, но пак по навик са останали незабелязани. В една от статиите си той именно пише: „Изключение (от романтично-сантименталните произведения, б. м.) прави Яков Игњатович в своите повести и в романа „Милан Нараджич“, Владан в романа „Стайка“ и в драмата „Народ и

Великаши“, която сега се печата. . . Недостатък и на едното и на другото произведение е, че писателят не е достатъчно добре запознат със сръбския (к. м.) живот; някаква интрига, няколко сцени, изкуствено свързани една с друга, няколко описания на „сяйни зори“, „тъмни нощи“. . . и „живописния Срем“, и повестта е готова“. Нецастни Светозар Маркович! Как сте могли да причислите към сръбския живот и „живописния Срем“, да обвинявате Игњатович в това, че не познава достатъчно добре сръбския живот, без да подозирате, че сто години по-късно критици като В. Смоховска и Б. Ничев, запознати с живота „отсам и отатък Дунава“, ще ви усмиват заради непознаване на „елементарни“ истини, т. е., че Войводина е „действителност в друга държава, с друг културен и регионален климат“!

Сега за втората половина на приведеия цитат, с която всъщност В. Смоховска и Б. Ничев ни запознават със своето разбиране за сръбския живот и действителността във Войводина, за нееднакъвия обект на художествено изображение у Каравелов и Игњатович. Едва от тази статия узнаваме, че винаги, когато е нужно да се говори за Яков Игњатович, Йован Стерия Попович, Вук Караджич, Бранко Радичевич, Йован Йованович Змай, Джурџа Даничич и други техни съвременници, живели и работили във Войводина, че трябва непременно да се пояснява, че в творчеството си те не отразяват сръбската действителност, защото Войводина — „това е действителност в една друга държава. . . Тук нямаме оная примитивност на експлоатацията, тая балканска варварска грубост на обществените нрави, с побожната и грубото безправие на жената. . . В Сърбия новите капиталистически отношения. . . унищожават човека физически. . . а от другата страна на Дунав и Сава те го обезобразяват морално, подчиняват духовния му свят на своите закони“. Разбира се, разлика има, но тя съвсем не бива да се схваща така, както предлагат В. Смоховска и Б. Ничев. На един специалисти по сръбо-хърватска литература едва ли е нужно да се пояснява, че през миналия век и отсам и отатък Дунав наблюдаваме достатъчно много примери на физическо и морално изтезаване, че „физическото унищожаване“ не е било белг само на „балканска варварска грубост“, а и на грубостта във всички държави, където определени сили са потъпквали правата и свободата на човека. Нима системата на Деак и Андраши, показала цялата си жестокост в асимилаторската си политика спрямо поробените южни славяни, се е отличавала по същество от „балканската варварска грубост“? Каравелов бе изпъден от Белград, но арестуваха го в Нови Сад и заедно с Владимир Йовано-

вич той прекара седем месеца в затвора, въпреки енергичните протести на цялата прогресивна общественост във Войводина. И в Сърбия, и във Войводина Вук Караджич е бил еднакво отричан и преследван от ония консервативно настроени среди, които воявали срещу всяка прогресивна мисъл. Достатъчно е дори само да прегледаме новосадския печат, за да видим цялата йезуитична на тези „по-спокойни и по-улегнали форми“, с които В. Смоховска и Б. Ничев искат да обяснят несъмнената разлика в белетристичното творчество на Каравелов и Яков Игнатович, който не реагира така остро на социалните проблеми на своето време. Авторът на повестта „Крива ли е съдбата?“, сам съвременник на оная действителност с „по-спокойни и по-улегнали форми“, има диаметрално противоположно разбиране и заслужава да бъде тук изтъкнато. Той казва: „Как може човек да уважава онова държавно устройство, гдето дребни виновници и крадци се наказват най-тежко, а крупни злодеи дават забави и се разхождат с файтони. . . Пеща е пъстра ни повече, ни по-малко, както и цялата австрийска държавна сграда, направена от Никола Павлович I, както и маджарската съвест, създадена от г. Деака. . .“ А Войводина, твърдят двамата рецензенти, е друга държава, т. е. Австро-Унгария, където „не изпъкват острите политически проблеми“, където „се налага въпросът за покоряващата сила на парите, които при спокойните (!) улегнали форми на живот, без да създават външно остри (!) политически ситуации, обезобразяват нравствено човека“. Много оригинална констатация, няма що. Само че едва ли съвременната марксистка историческа наука за Югославия ще се съгласи с нея. Защото тази формулировка не разкрива действителните различия между условията в Сърбия и Войводина, която, въпреки чуждото иго, по бит, култура и национални интереси е била винаги в борба срещу „другата държава“, в чийто граници се е намирала по силата на определени исторически условия. Не различието, а преди всичко общото в действителността „отсам и отгатык Дунава“, стремехът към единен национален живот е основното и в случая то заслужава да бъде изтъкнато!

Направо неприемливо и невярно е твърдението на В. Смоховска и Б. Ничев, че Л. Каравелов и Я. Игнатович не описвали „една и съща действителност“. Позволявам си да запитам двамата рецензенти: Знаят ли те, че втората част на повестта „Крива ли е съдбата?“ е със сюжет от живота във Войводина? Знаят ли те, че и третата част на тази повест е трябвало да засяга все същата действителност „от другата страна на Сава и Дунав“? Чели ли са неговите „Записки из мъртвия дом“,

в които Каравелов изнася впечатленията от живота в будапещенската тъмница и политическите условия, при които са управлявали Деак и Андраши? Известни ли са им публицистичните статии на Каравелов и Яков Игнатович за Сърбия и Войводина, за Австро-Унгария? Истината е една: и Каравелов, и Яков Игнатович в някои свои произведения описват една и съща действителност (не в буквалния смисъл на думата), но отношението им към тази действителност е твърде различно. И в това различие проличават предимствата на Каравелов. Авторът на „Крива ли е съдбата?“ вижда и разкрива социалните язви, пресъздава черти от образа на новите хора. Поради това мисля, че няма нищо невярно в казаното на стр. 160: „Но и с безспорните си постижения ранната сръбска реалистична белетристика, представяна главно от Игнатович, не може да се отзове на изискванията, които поставя пред литературата реалистичното направление. . . Внушителен идеен и художествен израз реализъм в сръбската литература получава едва в края на 60-те и началото на 70-те години, когато се появяват литературно-критическите статии на Любен Каравелов и Светозар Маркович, повестите на Любен Каравелов, политическите песни на Змай. . . Именно сега наблюдаваме качествено ново явление.“

Ще се спра накратко и на още един въпрос. Става дума за връзката между комедията на Йован Стерия Попович „Белград някога и сега“ и комедията на Добри Войников „Криворазбраната цивилизация“. „Спираме се на тоя факт — поясняват те — защото той показва как се създават литературните митове, за да се предават след това от поколение на поколение. Още Любен Каравелов навремето си бе писал по повод на „Криворазбраната цивилизация“ на Добри Войников, че в сръбската литература има също такава пиеса под заглавие „Белград някога и сега“. След това Боян Пенев, без да направи проверка (значи и вие допускате, че не е правил „проверка“) възприе това твърдение. И до ден днешен то се предава безкритично от автор на автор. Стигнало е и до Конев. Всъщност и най-беглото сравнение показва колко са различни двете комедии. Това бе посочено и от някои автори (кой?), доста преди излизането на разглежданата книга. Нейният автор обаче не е взел никакво отношение към тях становища (кой, колко и на кого са те?), а продължава да развива стария възглед, възникнал в резултат на неосведоменост“.

Когато един научен работник приема или отхвърля някое становище, или просто се позовава на него, елементарно

негово задължение е да посочи точно съответния извор, за да се избегне и най-малкото недоразумение. Изглежда тази отдавнашна практика, характерна за всички учени, не е задължителна за двамата рецензенти и те по правило навсякъде си служат с общите фрази „някои автори“ „в някои изследвания“ и пр. Ако бяха обаче прочели онова, което са написали Л. Каравелов и Б. Пенев, една бележка в сръбския и нашия възрожденски печат, спомените на Сава Доброплодни, статията на Н. Т. Балабанов „Моменти от развитието на сръбския театър“, както и двете комедии, сякаш поне да видят, че в случая не става дума само за „литературен мит“. Очевидно основанието е малко по-реално, отколкото се мисли, и то не може да бъде премахнато с подобни внушения: „Всъщност и най-беглото сравнение показва колко са различни двете комедии“. Различни са и никой не твърди, че са еднакви. Тук няма „близост на заглавията и... други факти от той род“, както при Негош и Раковски! Те са различни, но и в близка връзка помежду си. Работата обаче е в това, че с тази връзка (повече тематична) не се изчерпва цялата истина за комедията на Добри Войников, за отношението и към пиесата на Стерия Попович. Художественото пресъздаване на общата за двете пиеси идея е оригинален писателски труд, в който проличават и успехите, и несполуките на Добри Войников. Оттук и неизбежните различия в двете пиеси, които възникват не в едно и също време и при не еднаква обществено-политическа и културна обстановка... И мисля, че казаното на стр. 134 е съвсем ясно: Главното тук е самостоятелното интерпретиране на един общ мотив, подсказан на Войников не само от Стериевата комедия, но и от родната му действителност тогава“.

Когато човек си самовнуши, че е в състояние да говори компетентно по всички въпроси, той непременно греша. Ново доказателство за тази стара истина ни дава и статията на В. Смоховска и Б. Ничев. Те твърдят, че в книгата на Конев „не само Яков Игнатович е разгледан извън обществото, чийто живот пресъздава, но и Любен Каравелов е изолиран от идеите на руските революционни демократи, с които той идва в Сърбия и които ярко проличават именно в литературната му дейност сред сръбската Оmlandina“. Ала освен тази гола декларация двамата критици не казват нищо по същество за влиянието на руските революционни демократи върху Каравелов, защото не познават съдържанието на това влияние, нямат точно знание за степената, в която е било усвоено от Каравелов, не виждат отражението на тези идеи в главните образи на повестта „Крива ли е съдбата?“, както и в литературно-критическите му статии. Ако не беше така, те непременно биха

казали нещо конкретно, с което да се противопоставят на основни констатации в книгата ми, чрез които е изтъкната приобщеността на Каравелов към идеите на руските революционни демократи, а именно: „Ала най-напред заговорва критикът Каравелов, ученикът на Чернишевски и Белински, писателят-реалист със свой опит... Възпитаникът на руската обществена литературна мисъл изпълва бялото поле на подръчните му книги и списания с критически бележки, за да се възползува от тях в своите аргументирани статии и рецензии... Докато Каравелов започва сериозния разговор и със своята концепция разяснява принципите на реализма в литературата, то сръбският му събрат (също възпитаник на руската прогресивна мисъл — става дума за Св. Маркович) утвърждава с цялата си енергия неговата правота и заедно с Каравелов воюва сръбската художествена литература да се развива върху нова идейна и методологическа основа"... Няма съмнение, че в случая Каравелов не копира, а се учи творчески от романа на Чернишевски...“ и пр.

Българо-сръбските литературни взаимоотношения през миналия век и по-специално през Възраждането представляват само един момент от сложните, твърде своеобразни отношения, които нашата и сръбската литература си създават с други национални литератури. Те се извяват в различни форми, не винаги взаимно свързани, и те трябва да бъдат търпеливо и внимателно изучавани, нужно е за тях да се говори компетентно, защото не са малко натрупаните вече заблуди. Според дълбокото ми убеждение, отразено и в книгата, все още не може да бъде дадена цялостна оценка на резултатите от българо-сръбските литературни отношения през Възраждането и поради посочената причина, че по същото време българи и сърби са в активно съприкосновение с други национални литератури. Сега можем да изясним само отделни техни особености. Едва след внимателното проучване на всички прояви на подобни съприкосновения ще може да се стигне до едно по-прецизно изясняване на редица конкретни и по-обща въпроси, да се разкрие своеобразната роля, която отделни произведения и писатели изпълняват едновременно в българската и сръбската литература. Такъв е пътят в науката — от по-частните към по-общите обобщения. И когато това бъде направено в резултат на допълнителни проучвания, ще имаме по-пълна представа и повече сигурни знания не само за българо-сръбските литературни отношения през Възраждането, но и за обективно съществуващите контакти между нашата и много други национални литератури.

Илия Конев

SOMMAIRE

Zdravko Petrov — Nicolas Fournadjiev	3
Athanase Lozovski — Athanase Daltchev	36
Nicolas Gheorghiev — L'oeuvre littéraire artistique finie et non finie	51
Milena Tzaneva — Les poèmes d'Ivan Vasov	73
<i>Symposium pour les 60 ans de M. Cholokhov à Leipzig</i>	
Ivan Tzvetkov — Cholokhov et nous	100
<i>La littérature bulgare à l'Etranger</i>	
Dana Hronkova — La littérature bulgare en Tchécoslovaquie durant les vingt dernières années (1944—1964)	105
COMMUNICATIONS SCIENTIFIQUES ET DOCUMENTS	
Gheorghii Constantinov — Le jeune Lilliev à la lumière de nouveaux documents	118
Mikhaïl Nedeltchev — Une lettre inédite du Dr K. Kretev au roi Ferdinand	132
REVUE	
* * * — Esprit de principe et clarté	138
Mikhaïl Vassilev — Un assaut préparé	142
Lilia Kirova — Une étude monographique sur Aléko Constantinov	145
Dragan Nitchev — Avec un regard sur la vie contemporaine	149
Ilya Konev — Encore des rapports littéraires bulgaro-serbes au XIX-ème siècle	151

Адреси — на редакцията : сп. Литературна мисъл, бул. Витоша 39, София Ц, тел. 8-42-89
на администрацията: Изд. на Българската академия на науките, ул. Сердика 4, София
Абонаменти се внасят във всички пощенски станции или по с/ка № 96Т/115 БНБ —
Софийски градеки клон
Годишен абонамент — 2,60 лв.

Поръчка № 739	Формат 21/100/16	Дадена за печат на 1. IV. 1965 г.
Тираж 4500		Печатни коли 10

Набрана и отпечатана в печатницата на БАН, София, кв. Гео Милев, ул. 36